

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Anonymus és a „Fekete-tenger”

2. rész: További megjegyzések

1. Bevezetés

1.1. A jelen közlemény tartalmában szorosan kapcsolódik az Anonymus és a „Fekete-tenger” címmel a Magyar Nyelvben 2008-ban megjelent publikációhoz (HOLLER 2008).

E korábbi dolgozat első tagját képezte egy olyan sorozatnak, amelyben az Anonymus-mű mindeddig tévesen értelmezett bizonyos kifejezéseit és annak szövegkörnyezetét szándékozom vizsgálat tárgyává tenni és a középkori magyar krónikákban fennmaradt analóg részletek segítségével igyekszem rekonstruálni e szövegek kialakulási folyamatát. Elsődleges célom megmagyarázni a különböző, korunkra jutott szövegváltozatok létrejöttét. Ennek során, mintegy járulékos eredményként, a problematikus kifejezések eredetére is fény derül, sőt további, fontos következtetéseket is levonhatunk. E publikációsorozatban természetesen a legegyszerűbben tárgyalható esettől szándékoztam elindulni és lépésről-lépésre haladni az egyre összetettebb gondolkodásmódot kívánó esetek felé.

Ezért választottam első, ilyen jellegű közleményem témájául az Anonymus-geszta két „Fekete-tenger”-es részletét. Elemzéseim eredménye azt mutatta ki, hogy mindkét esetben a másolási folyamatban elkövetett tévesztés áll e kifejezések hátterében: az *ad nigrum mare* a geszta szövegének lemásolása során történt téves olvasat következménye, az *ad nigrum pontum* esetében pedig az Anonymushoz vezető szövegfejlődés során következett be a hiba.

1.2. A Magyar Nyelv 2010-es évfolyamában jelent meg CSÁKVÁRY ORSOLYA és VESZPRÉMY LÁSZLÓ tollából A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban című közlemény. Ebben a szerzőpáros a Pontus Euxinusnak a középipizlandi nyelven 1220 után írt sagákban jelentkező „Svartahaf” ’fekete tenger’ nevére hívja fel a figyelmet. A skandináv források alapján – utalva a 2008-ban megjelent fent említett dolgozatomra –, úgy fogalmaznak, hogy „semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340). Mivel e kijelentés mögött alapvető koncepcionális tévedés húzódik meg, ezért az alábbiakban e nézetük kritikájával foglalkozom, de a kérdéshez kapcsolódó néhány korábbi vizsgálatom eredményét is belefoglaltam jelen írásomba.

Azért kerül csak most az olvasó elé ez a közlemény, mivel elsőbbséget kívántam biztosítani a veszprémi görög apácakolostor alapítólevelét tárgyaló, még 2009-ben írt munkáimnak, melyek végül a Magyar Nyelv 2011/3-as és 2012/1-es számában jelentek meg, majd az ezekre érkezett reflexiókra válaszoltam. A jelen közlemény szempontjából e reflexiók azzal a tanulsággal is szolgáltak, hogy az általam nyilvánvalónak tartott egyes gondolatmenetek más kutatók számára nem feltétlenül teljesen meggyőzőek, s hasznos lehet a következtetéseimhez vezető érvek alaposabb kifejtése, részletesebb indoklása.

2. A szövegromlás feltételezése mögötti okok

2.1. Először is szeretném határozottan leszögezni – reagálva a fent idézett megjegyzésre –, hogy a két anonymusi részlet egyikében sem azért tételeztem fel szövegromlást, mert a „Fekete-tenger” kifejezésnek csak a gesztairó koránál későbbi előfordulásai ismertek, hanem mindkét esetben más megfigyelésekből fakadó logikai szükségszerűség kényszerítette ki ezt a konklúziót. Tehát a skandináviai adatok léte, – bármennyire érdekesek is önmagukban, s ezért keletkezésük módjának és idejének vizsgálata fontos kutatói feladatot jelent –, semmiképpen nem szünteti meg azokat az elsődleges és döntő okokat, amelyek az anonymusi textusokkal kapcsolatban a szövegromlások feltételezéséhez elvezettek.

2.2. Az *ad nigrum mare* esetében (a geszta 44. fejezetében; elemzése: HOLLER 2008: 306–308) arról esik szó, hogy Árpád vezér engedélyt ad külszági hadműveletekre. A vizsgálatunk tárgyát képező kifejezés közvetlen szöveggörnyezete magyar fordításban így hangzik: „[a magyarok] egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltasák” (PAIS DEZSŐ fordítása: An. 1926: 80).

Ebben a részletben tartalmilag azt a két jelentős nehézséget érzékelttem, hogy egyrészt a *Makedónia* nevű bizánci tartomány nem a Fekete-tenger partján fekküdt, másrészt aligha jöhet szóba a hadmozdulatok céljaként a Duna és a Fekete-tenger között fekvő terület, mivel a Duna nagyjából nyugatról kelet felé haladva beleömlik a Fekete-tengerbe. És a „Fekete-tenger” említésének problematikusságát csak megerősíti, hogy a következő fejezetben leírt hadjárat nem a Fekete-tenger irányában halad. Azonban e problémák mind megszűnnek, ha azt tételezzük fel, hogy az Anonymus által elkészített mű kéziratában még *ad ægæum mare* állt, s ez a másolási folyamatban változott át *ad nigrum mare* alakúvá. Úgy fogalmazhatnánk, hogy ezzel a korrekcióval a szöveg logikája helyre áll: minden a helyére kerül.

Terjedelmi korlátok miatt korábbi publikációmiban Makedóniának csupán ókori elhelyezkedéséről írtam egy-két sorban. Kiegészítésképpen megjegyzem, hogy a javasolt szövegjavítás összhangban van azzal, hogy Makedónia a magyar honfoglalás korában, majd ezt követően Konstantinápoly 1204. évi bevételéig az Égei-tenger partjáiig nyúló bizánci tartomány volt. A themak aprózódása során a Halkidiki-félsziget a Thessaloniké-tartomány nevet kapta, a tőle keletre fekvő terület Thasos szigetéig pedig a Strymon-tartomány lett, de a mai Thrák-tenger keleti felétől északra fekvő részt továbbra is Makedónia néven említették. Ezekben az évszázadokban a Márvány-tenger és a Fekete-tenger által határolt terület Thraké (Thrákia) volt, vagyis Makedónia nem ért el a Fekete-tengerig. (Minderről meglehetősen részletességgel tájékoztat a szakirodalom: HALDON 2005: 71–72. 6.3. és 6.4. térképek; Коледаров 1985.)

Ugyancsak most van alkalmam megemlíteni, hogy javítandónak tartom a geszta magyar fordításaiban mindmáig használatos *Macedónia* nevet *Makedónia*-ra, egyrészt a görög nyelvi alak korrekt átírására tekintettel (lásd pl. MORAVCSIK /1988. névmutatójában *Makedonia*, valamint *makedonok* alatt: 360), másrészt Anonymus hangjelölési eljárásának figyelembe vételével. Ugyanis Anonymus sokszor jelöli a tulajdonnevekben jelentkező [k] hangot c betűvel: például *saac* [csák] (pl. a 6. vagy az 50. fejezetekben), *dobuca* [doboka] (a 11. fejezetben), *eculsu* [ekülsü] (a 21. fejezetben) stb. Továbbá a 13. fejezetben ezt olvassuk: „comes ... qui in lingua eorum d u c a vocabatur” (SRH. 1: 51–52), PAIS

DEZSŐ fordításában: „az ispánt az ottlakók nyelvén dukának mondták” (An. 1926: 40–41). Anonymus a szlávok nyelvéből idézi e titulust, amely a középgörög *δοῦκας*-ból ered (a szó elemzését lásd MELICH 1921: 2–4; valamint a Magyar etymologiai szótárban: EtSz. 1: 1435–1436).

Szeretném hangsúlyozni, hogy a gesztairó részéről igen alapos földrajzi tájékozottságot tételezek fel, s az általam javasolt korrekció indokoltságát az is jól mutatja, hogy a következő fejezetben Anonymus valóban az Égei-tenger irányába „vezette” a magyar sereget! Utalnék itt BENKŐ LORÁNDnak A Szovárd-kérdés című könyvében olvasható véleményére, aki Szovárd és Kadocsa balkáni hadjárata útvonalának elemzése során elfogadta s filológiailag megalapozottnak mondta elgondolásomat, „mely szerint a *nigrum mare* a geszta másolójának téves olvasta, illetőleg értelmezése P mester eredeti kéziratának *ægæum mare*-je helyett, amely az Égei-tengerre vonatkozott” (BENKŐ 2009: 39).

2.3. Az *ad nigrum pontum* esetében (a geszta 1. fejezetében; elemzése: HOLLER 2008: 308–314) másféle, s ha lehetséges, akkor az előzőnél még erősebb indokra alapoztam a szövegromlás feltételezését. Ebben az esetben ugyanis fennmaradt a vizsgált *anonymus* i mondat forrása, a geszta írási idejénél egy évezrednél is korábbról, s a részlet szövegfejlődése az ugyancsak megőrződött későbbi változatok segítségével könnyen rekonstruálható volt. Ebben az esetben a *latere* → *ater* szövegromlás még Anonymus előtt következett be, viszont feltételezésem szerint ő cserélte fel a ’fekete’ jelentésű *ater*-t a szinonimájával, a *niger*-rel (HOLLER 2008: 312).

Az Anonymus-részlet kialakulása szempontjából igen lényeges e két utóbbi változás, ezért az ezekre vonatkozó elgondolásaim alátámasztására korábbi tanulmányomban is hangsúlyt fektettem. Ami az elsőt illeti, ezt írtam: „Anonymus szövegrészlete az 5. lépésben feltételezett *latere* → *ater* szövegromlás mellett kettős bizonyítékkal szolgál: egyrészt hiányzik belőle a *latus* ’oldal’ szó, amely a szövegfejlődés minden más változatában – az ehelyütt nem említettekben is – megvan, s amely helyett a szerző a *pars* ’rész, oldal’ szót iktatta be, másrészt viszont tartalmazza a *niger* melléknevet, amely egyetlen más szövegváltozatban sincs meg.” (HOLLER 2008: 313)

Bizonyára meggyőzőbb lesz a fenti kijelentésem, ha idézem is a szövegfejlődés néhány fázisát a Justinus-kivonattól kezdve az Anonymus utáni időkig: Justinus-féle kivonat (i. sz. 2. század): „Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhiphaeis, a tergo Asia et Phasi flumine.” (Justinus 18); Exordia Scythica, a Bambergi-kódex szövegváltozata (7–8. század): „Scithe antiquiores populi et est posita Scithia in oriente et interclusa est sicut et Gothia, nam ab uno latere mare, ab alio montes Riphei a dorso Asia et Tanais fluvius.” (ExScyth 319); Regino krónikája (908): „Scythia, ut aiunt, in oriente extensa includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Ripheis, a tergo Asia et Ithasi flumine.” (Regino 131); Képes Krónika, lényegében a többi krónikaszöveggel azonosan (e szövegváltozat: 13. század második fele): „Scytica enim regio in Europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno latere ponto Aquilonari, ab alio vero Ripheis montibus includitur. Cui de oriente Asya et de occidente fluvius Etul, id est Don.” (SRH. 1: 252); Kismartoni kódex (kivonat a magyar krónikaszövegből; korábban „Kézai-krónika” néven említették; 1282–1285): „Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem;

ab uno vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur. Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora.” (SRH I: 145).

A fenti változatok mindegyikében szerepel az „ab uno (vero) latere ponto/mare” részlet.

Következzék most az Anonymus-geszta analóg részlete: „Scithia igitur maxima terra est ... uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis” (SRH I: 34. alapján).

Jól láthatóan az Anonymus-geszta kivétel: itt nincs „ab uno latere ponto”, ellenben egyedül itt van „ad nigrum pontum”. Ismerve Anonymus forráskezelési szokásait (HOLLER 2009: 442–443.), miszerint igyekszik a rendelkezésére álló textus minden értelmes információját kihasználni, de emellett annak szövegét gördülékenyebbé átformálni, a *latere* hiányát és a *nigrum* felbukkanását – számomra kézenfekvő módon – a *latere* → *ater* szövegromlással és az *ater* → *niger* szinonimahasználattal láttam könnyen megindokolhatónak.

2.4. Az *ad nigrum pontum* példáján keresztül bemutatott eljárás hatékonyságát és általánosíthatóságát mutatja, hogy módszertanilag azonos, de az itt alkalmazottnál bonyolultabb elemzéssel lehetséges volt a *montes senonum* és a *per populos aliminos* kifejezéseket tartalmazó hosszabb anonymusi szövegegység fejlődési folyamatát is rekonstruálnom, egyúttal e kifejezések létrejöttére természetes magyarázatot adnom (HOLLER 2009.). Ebben az esetben nem állt rendelkezésemre az eredeti kiindulási szöveg, ezért a fennmaradt rokon változatok alapján konstruáltam meg a hipotetikus kiindulási szöveget. A szövegegység evolúcióját végigkövető eljárás módot adott az egymással kapcsolatban álló narratív források származási folyamatának tisztázására, s ezáltal lehetőségem nyílt az Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének meghatározására is.¹ Mivel ennek elkészítését ebben a publikációmban csupán egyetlen szövegegységre alapoztam, ezért az így kapott gráf csupán első közelítésnek tekintendő (HOLLER 2009: 313–316). Érdekességgéppen megemlítem, hogy a két kifejezés közül a *montes senonum* még Anonymus előtti szövegromlás eredménye (HOLLER 2009: 317), míg a *per populos aliminos* már a geszta másolatának készítése során jött létre (HOLLER 2009: 323).

2.5. A 2009-ben megjelent tanulmányomban nemcsak a vizsgált kifejezéseket tartalmazó Anonymus-részlet, hanem az analóg krónikaváltozatok létrejöttét is részletesen elemeztem (HOLLER 2009: 431–441). A *Fekete-tenger* név két gesztabeli előfordulása közül az *ad nigrum mare* esetéhez nem tartoznak analóg szövegek a krónikákból, az *ad nigrum pontum* esetéhez viszont igen. Azonban a 2008. évi publikációm bevezető jellegré tekintettel igyekeztem szem előtt tartani a gondolatmenet könnyű követhetőségét, ezért az Anonymus-részlet létrejöttének egy egyszerűsített modelljét adtam meg és a többi krónikaszöveg kialakulásával nem is foglalkoztam. Ugyanis, bár első ránézésre nem tűnik jelentősnek a krónikaváltozatok analóg szövegeinek eltérései egymástól – lásd a 2.3. pontban idézett részleteket a Képes Krónika, valamint a Kismartoni kódex szövegéből –, valójában e különbségek létrejötte mögött meghúzódó okok magyarázata meglehetősen összetett gondolatmenetet kíván és külön közleményt igényel.

¹ Hamar bebizonyosodott, hogy az itt alkalmazott filológiai eljárás, amely egy rekonstruált kiindulási szövegből vezeti le a különböző fennmaradt szövegváltozatokat, a középkori történeti irodalommal foglalkozó egyes hazai történészek számára túlságosan összetett és ezért követhetetlen.

3. A „Fekete-tenger” név legkorábbi jelentkezéséről görög, latin, arab szövegekben

3.1. Korábbi dolgozatomban megfogalmaztam, hogy amikor Anonymus leírta az *ad nigrum pontum* kifejezést, akkor benne „nem vetődött fel a Pontus Euxinusszal való azonoság gondolata. Egyrészt forrásában a tenger északról határolta Szkítiát. Másrészt a Fekete-tenger megnevezésére a XII–XIII. század fordulóján az annak közelében élő bizánci történétírók is vagy a *Pontos Euxeinos*-t használták, mint Ioannes Kinnamos (...), vagy a *Pontos*-t, mint például Niketas Choinates (...)” (HOLLER 2008: 314).

Természetesen önmagában is érdekes kérdés, hogy mikortól került használatba a „Fekete-tenger” névalak, emellett a bevezetőben hivatkozott 2010. évi dolgozat nézetének kritikája szempontjából is jelentőséggel bír. A CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros említi a szakirodalomra hivatkozva, hogy „a középkori írott forrásokban a Fekete-tenger *fekete* jelzője először az 1265. június 18-i bizánci-velencei szerződésben fordul elő, rögtön két nyelven, görögül *Maure Thalassa*, latinul: „Mauritalassae, videlicet *Mari Nigro*” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 339).

Az alábbiakban először igen tömören összefoglalom az ezen oklevélszöveggel kapcsolatos vizsgálataim eredményét, és ennek kapcsán a névforma legkorábbi görög nyelvű jelentkezéséről is ejtek pár szót. Majd ezek után a Fekete-tenger névalak általam ismert legkorábbi latin, ill. arab nyelvű előfordulásait ismertetem.

3.2. Az 1265-ből említett előfordulások egy bizánci-velencei s z e r z ő d é s - t e r v e z e t e n fordulnak elő, – amelyet ugyan nem ratifikáltak, de ez számunkra nem igazán lényeges.

A békeszerződés-tervezetnek a 19. század közepén Bécsben még rendelkezésre álló görög szövegében teljesen bizonyosan „Εἰς τὴν Μαύρην θάλασσαν, ὅπου ἂν ἀρεσθῶσι” állt és a szöveg latin fordítását tartalmazó kódexben pedig „et sibi dare debeat terram ad castra praedicta Mauritalassae, uidelicet mari nigro, ubi sibi placebit” olvasható. Azonban néhány meglehetősen nyomós érv szól az ellen, hogy az eredeti szöveg ebben a részletében ténylegesen a *Pontus Euxinus*-ra kívánt volna utalni. Az érveket az alábbiakban foglalom össze.

Előzetesen megjegyzem, hogy a görög és a latin szövegek összehasonlítása alapján számomra egyértelmű, hogy a görög változat volt az eredeti és azt fordították később latinra. Ez kiderül például a fent idézet latin részletben is jól érzékelhető magyarázó megjegyzésből, másrészt bizonyos másolási hibákból. Továbbá, feltevésem szerint a tervezet szövegét a velencei követek készítették el görögül, melyet azonban a bizánci császár nem tartott elfogadhatónak és ezért nem írta alá. A „Fekete-tenger” névalak az igen terjedelmes békeszerződés-tervezetnek abban a részében fordul elő, amelyben a bizánci császár kötelezettséget vállalt arra, hogy előnyben részesíti a velenceieket másokkal szemben kereskedelmi telephelyek létesítésénél. Előbb Thesszaloniké és Konstantinápoly kerül említésre, majd ezt követi az a hétszavas rövidke részlet, amelyet úgy lehet értelmezni, hogy a „Fekete-tengernél” tetszésük szerinti helyet választhatnak a velenceiek, majd folytatódik a felsorolás négy város megnevezésével, ahol kereskedelmi telephelyet létesíthetnek.

Problemátikus e részlet tartalmi szempontból, ugyanis a „Fekete-tenger”-től különböző esetekben mindig pontosan megnevezett városokról, sőt még azokon belül is pontosabban lokalizált helyekről esik szó; ehhez képest a „Fekete-tenger”-es részletnél semmilyen konkrétum nem szerepel.

Problemátikus a részlet földrajzi szempontból, mivel az egész szerződés-tervezetben rengeteg helynév olvasható, amelyek mind a Földközi-tenger vidékére esnek, Konstantinápolytól keletre eső területeket azonban másutt sehol nem említi a szöveg.

Problemátikus a részlet a velenceiek szóhasználata szempontjából. Vizsgálataim azt mutatják, hogy a 13. század utolsó harmadából fennmaradt velencei okmányokban mindegyütt „Nagy tenger”-ként említik a *Pontus Euxinus*-t. Sőt, például Andrea Dandolo velencei történetíró (1306–1354, velencei dózsze 1343-tól) sem használja sohasem művében a „Fekete-tenger” névformát.

Problemátikus a részlet a görög nyelven fennmaradt, meglehetősen tekintélyes mennyiségű forrásanyag szóhasználata szempontjából is. Ugyanis ezen az egy előforduláson kívül az egész 13. században ez a névforma máshol sehol sem jelentkezik. Sőt, még a 14. századból sem maradt fenn (legalábbis az általam ismert szakirodalom szerint) egyetlen egy olyan görög nyelvű szöveg sem, amelyben ez a névalak előfordulna. Első jelentkezése egy olyan írásműből ismeretes, melyet biztosan 1424 után írtak, de akár az is lehetséges, hogy csak a 16. században készült a szöveg. S a „Fekete-tenger” névnek ezt követő két görög nyelvű előfordulása már bizonyosan a 16. században, vagy még később írt szövegekben jelentkezik.

A fenti okok miatt erősen kérdésesnek tartom, hogy a szerződés-tervezet eredeti fogalmazványában valóban a *Pontus Euxinus*-ra utaló szöveg lett volna.

A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a szerződés-tervezet fogalmazványában a görög szöveg néhány karakternyi különbözött a fent idézettől és ennek következtében lényegesen különböző volt a jelentése; erre vonatkozóan konkrét elképzelésem van. E korrekció ismertetése, valamint az oklevél tartalmi elemzése és a „Fekete-tenger” szóhasználatával szemben felhozható, a fentiekben tömören összefoglalt érvek részletesebb tárgyalása minden tekintetben meghaladja e közlemény kereteit.

3.3. A legkorábbinak tekinthető latin nyelvű előfordulást a francia Jordanus Catalani de Severac dominikánus szerzetes feltehetően 1330 körül írt „Mirabilia Descripta” című munkájából ismerem. Jordanus az 1320-as években térített Indiában és 1329-ben XXII. János pápa az Indiában elsőként ekkor megalapított quiloni egyházkerület püspökének nevezte ki. Latinul írt munkáját 1839-ben adták ki nyomtatásban, 1863-ban angol fordításban is megjelent.

A „Fekete-tenger” név kétszer fordul elő művében, mégpedig ugyanazon bekezdésen belül két különböző alakban: először a görögös „mauros””, utána a latin „nigro” melléknévvel képezve a tenger nevét. Először így: „Imperium Persidis incipit in Trapezundā, quae est civitas Graecorum, in ultimo sinu Maris Mauri posita”, azaz: A Perzsa Birodalom Trapezuntnál kezdődik, amely a görögök városa, s a Fekete-tenger legtávolabbi öblében fekszik. Majd pár sorral lejjebb említi, hogy a Perzsa Birodalom a Fekete-tengertől az Indiai-tengerig egy állat hátán megtéve 90 napnál is hosszabb utazást jelent: „ita quod durat istud imperium per transversum à M a r i N i g r o usque ad Mare Indianicum, et est tantum de terrā spatium quod sunt communes dietae, cum animalibus, LXXXX et plūs”. (Jordanus /1839: 61).

Az általam ismert következő latin előfordulás 1338-ból való. A baszkföldi Victorinából 1333-ban indult el egy Pascal nevű ferences rendi misszionárius szerzetes társával együtt kelet felé. Eljutott a tatárok földjére, ahol megismerkedett a nyelvükkel is; 1339

júniusa táján mártírhalált szenvedett. Fennmaradt a missziós útjáról rendtársainak 1338. augusztus 10-én írt beszámolója, s ebben felbukkan a *Mare nigrum* tengernév. (Az angol fordításban az eredeti latin névalak lábjegyzetben szerepel: Paschalis Victoriensis 3: 81/3. jegyzet.)

3.4. Ezeknél a latin forrásadatoknál mintegy egy-két évtizeddel korábbi a „Fekete-tenger” névhasználatnak az arab földrajzi irodalomból ismert legkorábbi jelentkezése. A legkorábbi arab nyelvű előfordulás az 1321-es évhez köthető, ekkor fejezte be ugyanis nagy földrajzi művét Abū-l-Fidā (Abulféda) (l. KMOŠKÓ 1997–2007. I/1: 91). A „Fekete-tenger” névalak első előfordulásakor még úgy fogalmaz, hogy a *Pontos Euxeinos* ma használatos nevei a *Qirim-tenger* (Bahr al-Kirim) és a *Fekete-tenger* (al-Bahr al-Aswad) (REINAUD II/1: 38); később már önállóan is szerepel ez utóbbi névalak (REINAUD II/1: 316, 317, 319, 320). A *Fekete-tenger* előfordulási helyei Abū-l-Fidā művében a francia fordítás indexe alapján azonosíthatók (REINAUD /1985. II/2: 279).

4. Gombos Albin hipotéziséről. Ebben a pontban egy kutatástörténeti érdekességű feltételezésemet szeretném közölni. CSAPODI CSABA meséli el GOMBOS ALBINRÓL, a nagyszabású „Catalogus fontium historiae Hungaricae” összeállítójáról, „aki egész életét beledolgozta” teljességre törekvő háromkötetes forrásgyűjteményébe, hogy egyszer azt mondta neki: „lelepleztem Anonymust. Egy korai humanista volt ő”. De GOMBOS azt nem árulta el, hogy valójában mi is vezette erre a következtetésre (CSAPODI 1978: 90). (Egyébként éppen CSAPODI CSABA volt az, aki később, mintegy két évi munkával összeállította GOMBOS forrásgyűjteményének index-kötetét.) S valóban, GOMBOS Catalogusában az Anonymus-geszta fennmaradt példányát 1350 körülre datálta (CFHH. 1: 229).

Nos, meg kell állapítanom, hogy rendkívül kisszámú olyan név vagy kifejezés található az Anonymus-geszta szövegében – vagy pontosabban megfogalmazással a másolás során történt szövegromlások figyelembe vételével rekonstruálható eredeti szövegében –, amely a 13. század első évtizedének végéig nem fordul elő latin, görög, vagy szláv nyelvű forrásokban, de későbbi évtizedektől kezdve mégis kimutatható. Ezek használata minden esetben természetesen külön magyarázatot, elemzést kíván.

Erre gondolva annak a gyanúmnak szeretnék hangot adni, hogy GOMBOS ALBIN – aki CSAPODI szavaival szólva „35 év munkája árán a legjobban ismerhette mindenki közül valamennyi szóba jövő szöveget” –, éppen a „Fekete-tenger” névalak használata miatt vélhette azt, hogy Anonymus valójában egy korai humanista szerző volt, s a mű nem a 13. század elején keletkezett, amely időszakra a mű szóhasználatát gondosan elemző vizsgálatok eredményei mutattak. Azt feltételezem, hogy a 20. század harmincas éveiben GOMBOS utánajárhatott a „Fekete-tenger” legkorábbi latin előfordulásainak, s már rendelkezésére állhattak mindazok az adatok, amelyeket az előzőekben a 3.3. pontban tárgyaltam. És ennek alapján datálhatta a gesztát azoknál kevéssel későbbre, az 1350 körüli időre.

Úgy gondolhatta, hogy Anonymus szándékos archaizálással érte el, hogy Árpád-kori írónak tűnjön, de a „Fekete-tenger” név használatával óriási hibát követett el, s ez leleplezte őt GOMBOS ALBIN előtt.

Nos, el kell ismerjünk, hogy Anonymus valóban archaizált, azonban nem szóhasználatában, hanem „csupán” a magyar nyelvi elemek lejegyzésekor, azokat még ősi, tövéghangzós

alakban használva. (Ezzel a kérdéssel majd az *eunedubelianus* név rejtélyét feltáró dolgozatom közlése után, az abból levonható következtetések tárgyalásakor szándékozom foglalkozni.)

A geszta 14. század közepi keletkezésének GOMBOS ALBIN-féle hipotézise ellentétes azzal a számos érvel, amelyet az elmúlt másfél évszázadban kiváló kutatók – így különösen MÁTYÁS FLÓRIÁN és SZILÁGYI LORÁND – a geszta III. Béla korához közeli datálásához felsorakoztattak. A GOMBOS-féle hipotézis olyan rendkívüli, részletekbe menő tudást tételezne fel az 1210-es évek szóhasználatáról egy másfél évszázaddal később élt szerző részéről és olyan szándékos szóhasználatbeli archaizálást, amelyet még a legrafináltabb és legzseniálisabb történetíróról sem képzelhetünk el.

5. Próbálkozások a geszta „Fekete-tenger” névhasználatának megindoklására.

Az alábbiakban azokról a magyarázat-kísérletekről szándékozom említést tenni, melyek azt a kérdést próbálták megválaszolni, vajon miképpen is válhatott ismertté Anonymus számára a „Fekete-tenger” név, amelynek a korunkra jutott legkorábbi latin, görög vagy arab nyelvű előfordulásai mind jóval későbbiek a 13. század elejénél. Mindegyik esetben szeretnék rámutatni e magyarázat-kísérletek nyilvánvaló nehézségeire.

5.1. 2008-as publikációmban utaltam már VÁCZY PÉTER ilyen irányú elképzeléseire (HOLLER 2008: 307). A VÁCZY-féle magyarázat-kísérlet szerint a „Fekete-tenger” névhez Anonymus „bizonyára a magyar egyház kun missziója révén” jutott, amely „1220 körül, nagy erővel megindult” (VÁCZY 1974: 31, 1994: 71).

Mivel a magyarországi domonkos rendtartományt 1221-ben alapították meg, így a kunok kereszténnyé térítése céljából Havasalföld és Moldva irányában indított missziójuk bizonyosan csak ezt követően indult el. Ezért már csak kronológiai okok miatt is megválaszolatlan lenne, hogy a „kun misszió” miként juttatta volna el a „Fekete-tenger” nevet a gesztáját nagy valószínűséggel 1211. és 1213. között befejező Anonymus tollára. (A geszta befejezésének idejéről l. HOLLER 2012: 73–76.)

5.2. GYÖRFFY GYÖRGY a VÁCZY-féle elgondolás nehézségét kiküszöbölendő az alábbi hipotézis-láncolattal igyekezett megmagyarázni az anonymusi „Fekete-tenger”-t: „semmi bizonyíték nincs rá, hogy a magyarban a »Fekete-tenger« név korábban nem élt volna. A török nevet pedig a kunok bizonyára az úzoktól, ezek a besenyőktől, akik talán a kazároktól vették át; ebben az esetben meg már a kabarok egy része is használhatta a nevet; még valószínűbb, hogy a Magyarországra beköltözött besenyők nyelvében is élt” (GYÖRFFY 1984: 77, 39. jegyzet; GYÖRFFY 1988: 65, 39. jegyzet).

A magyarázat-kísérlet jelentős nehézsége, hogy egyáltalán nincs arra bizonyíték, hogy a „Fekete-tenger” név a magyar nyelvben korábban – vagyis a 13. századot megelőzően – létezett volna. A „Fekete-tenger” kifejezés magyarul csupán 1618-ból ismert (HOLLER 2008: 314), mégpedig Borsos Tamás törökországi emlékirataiból. Az ugyanakkortájt Észak- és Nyugat-Európa felé utazó Szepsi Csombor Márton viszont még az „Euxinum-tenger” kifejezést használja (FNESz. 1: 449). Az Anonymust követő néhány évszázadon keresztül tehát egyetlen forrásban sem jelentkezik, így szinte teljesen valószínűtlennek mondható GYÖRFFY elgondolása!

GYÖRFFY fent hivatkozott jegyzetében egyébként ismereteim szerint tévesen hivatkozik arra, hogy a „Codex Cumanicus”-ban nyoma lenne a *qara tengiz* földrajzi névnek.

Csupán a *qara* 'fekete' és a *tengiz* 'tenger' közzszavak fordulnak elő a kódexben – egymástól teljesen függetlenül (*kara* 'fekete' a kódex 119. oldalán: CodCum. 143; *tengis* 'tenger' a kódex 78. oldalán: CodCum. 88).

5.3. A CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros hipotézise szerint – számomra úgy tűnik – a Bizáncból Magyarországra látogató, a törökös nyelvhasználatban is tájékozott utazók elbeszélését kellene sejtenünk Anonymus névhasználatára mögött. Ugyanis azt az elgondolást fogalmazzák meg, hogy a „Fekete-tenger” név írásos adatainak hiánya „nem zárja ki, hogy bizánci területeken a kifejezés ismeretével nem kellene számolnunk, sőt az onnan érkezők a törökös alak ismeretét távoli területek felé továbbíthatták” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340). Ebben a megfogalmazásban a „távoli területek” fogalmába feltehetően Magyarországot is beleértették.

5.4. A fenti elgondolásokkal szemben felhozható az az ellenvetés, hogy ha a „Fekete-tenger” névhasználat csak egy szűk kör számára volt ismert Magyarországon – így a kunok térítésében résztvevők, vagy éppen a Bizánc irányából érkező és törökül is tudó utazókkal kapcsolatot tartók körében –, akkor a geszta olvasói számára nyilván nem lett volna transzparens a jelentése, s emiatt érthetetlen volna, hogy miért nem a latin irodalomban szokásos névalakot használta a geszta szerzője.

6. A Csákváry–Veszprémy-féle érvelés jellege és a nézetük ellen szóló érvek

6.1. Amint az 1.2. pontban már idéztem, a CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros úgy vélekedett, miszerint „semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340).

Fontos általános tanulságokat nyújt a történeti gondolkodásmódot illetően, ha közelebbről megvizsgáljuk érvelésük logikáját. A gondolatmenetben öt komponens jelenik meg, s maga az érvelés két lépésből áll. Bontsuk gondolati egységekre az érvelést tartalmazó bekezdést: 1. „MARTYN RADY észrevette, hogy XIII. század elejei skandináv forrásokban is előfordul a tenger *fekete* jelzője.”; 2. „Ez szépen igazolni látszik a nyelvészek, így SCHMITT feltételezését, hogy sokkal korábban ismert volt a 'fekete' névalak a Közel-Keleten.”; 3. „Ha pedig így van, semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében.”; 4. „különösen azért nem, mert a krónikában a 'fekete' kétszer is előfordul.” 5. „s a *Pontus* mellett a 'fekete' jelzót (ami önmagában is a Fekete-tengert jelenti) a szerző szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja.”

6.2. A következtetéssor két részre bontható. Az első lépésben az 1. érv igazolja a 2. következményt. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy ha a névalak „sokkal korábban ismert volt a Közel-Keleten”, miért nem fordul elő arab, perzsa, bizánci forrásokban, miért csak kizárólag az izlandi forrásokban?

Ami a szerzőpáros által említett izlandi sagákat illeti, az 1220 körül keletkezett Morkinskinna szóhasználatára egy 11. század közepi eseménnyel kapcsolatban nem szükségképpen függ össze a 'Fekete-tenger' névformának a 14. század húszas éveitől kezdődően jelentkező, az arab forrásokból kiinduló elterjedésével. Amiképpen az izlandi sagák saját névadásuk szerint *Mikligarðr* néven hivatkoznak Konstantinápolyra (WAP. 420), ugyanígy lehetséges, hogy a maguk adta néven említették a *Pontus Euxinus* is *Svarta-haf* néven (WAP. 623).

Az 1230 körül keletkezett Heimskringla esetében ennek legelején, a mítikus Ynglinga Sagában fordul elő a ’fekete tenger’ „Swithiod” leírásában, miután megtudtuk, hogy arra-felé óriások, törpék, különös lények, hatalmas vadállatok és félelmetes sárkányok élnek. A szerzőpáros, feltehetően a szakirodalom alapján, az itt szereplő „Swithiod”-ot „Scytia”-val azonosítja (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 341). Ennek oka bizonyára a Thanais felbukkanása a szövegben. De megemlítendőnek tartom, hogy a közép-izlandiban *Svíþjóð* éppenséggel *Svédországot* jelenti (!) (WAP. 629), így ez a részlet aligha tekinthető megbízható földrajzi leírásnak. E két nehézség miatt az 1. állításból nem következik szükségszerűen a 2.

6.3. A szerzőpáros gondolatmenetének második lépésében a 2., 4., és 5. érvek támasztják alá a 3. konklúziót. A következtetés logikája többszörösen is problematikus.

Ami a 4. érvet illeti, az teljesen értéktelen, mivel a geszta fennmaradt másolatában szereplő másik „Fekete-tenger” előfordulásról kimutattam, hogy nem lehetett benne a geszta eredeti kéziratában.

Az 5. érv a „jól tájékozottságát szemlátomást fitogtató” szerzőről csupán annak a kérdésnek a megválaszolatlanságát igyekszik elleplezni, hogy vajon mi okból használta volna Anonymus ezt a névalakot a saját korabeli latin szóhasználat ellenében.

A 2. állítás az előző lépés során nem lett kielégítően igazolva. De ha meggyőző igazolást kapott volna, akkor is erősen kérdéses lenne, hogy a Közel-Keletről (vagy az izlandi nyelvű forrásokból) vajon hogyan jutott volna a névalak Anonymushoz. Ha feltételezzük, hogy az izlandiban már legkorábbi lejegyzése előtt is használatban volt a *Pontus Euxinus Svarta-haf* neve, és ha úgy gondolnánk, hogy a mi Anonymusunk elég jól ismerte a középizlandi nyelvet – és ha még ráadásul azt is feltételeznénk, hogy ő maga a *Pontus Euxinus*-ra akart volna utalni ebben a mondatban! –, még akkor is teljesen kizárt, hogy a gesztájába éppen a közép-izlandi megnevezés latin fordítását iktatta volna. Ugyanis ekkor aligha remélhette volna, hogy olvasói majd ennek alapján azonosítani fogják a latin nyelvű irodalomban korábban így sohasem említett nagy tengert. S amint a 3.3. pontban láttuk, még a következő bő száz év során sem nevezték így egyetlen latin szövegben sem!

Megemlítem még, hogy a CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY-féle konklúzió megfogalmazásában a „Ha pedig így van” kifejezés használata alkalmas lehet az olvasó megtévesztésére. Ugyanis pontos jelentése csupán annyi: „abban az esetben, ha az előzőekben megfogalmazott 2. kijelentés valóban helyes, akkor”; emocionális konnotációja azonban ennél sokkal erősebb: „márpedig ha így van, akkor nyilvánvaló, hogy”.

6.4. De ami a legfontosabb, alapvető ellenérvet jelenti a szerzőpáros véleményével szemben, hogy a geszta vonatkozó részlete nem Anonymus saját önálló fogalmazása, hanem a rendelkezésére álló forrás szövegének az átírása; még hozzá egy olyan forrásszövegé, amelyben a „fekete Északi-tenger” szerepelt (HOLLER 2008: 312). Anonymus tartalmilag korrektül adta vissza forrását, ugyanis gesztájának „Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum” részlete valójában így értelmezendő: „Határai az északi részen egészen a fekete tengerig terjednek.” (Az „ab aquilonali parte” latinizmusról lásd: HOLLER 2008: 312–313.) Csupán a magyar fordítások torzították el egyre jobban a latin szöveg eredetileg szándékolt jelentését!

Ezért a szövegromlás feltételezése meggyőződésem szerint a szövegfejlődés rekonstrukciójából adódó kényszerű szükségessé válik.

7. Anonymus karakterisztikus írói vonásairól. Egy írásbeli munka alapján – bármilyen területen is készült –, annak szerzőjéről többirányú benyomás keletkezik bennünk. Ez érvényes mind jelenkori, mind sok évszázaddal ezelőtt élt íróra egyaránt. Korábbi publikációmban Anonymusszal kapcsolatban is megfogalmaztam néhány, a munkamódszerére jellemzőnek mondható vonást (HOLLER 2009: 442–443, a VIII/2. és VIII/3. pontban).

Anonymus „Fekete-tenger”-es részletei esetében az idézett szerzőpáros olyan megjegyzéseket tett a geszta írójáról, melyek a bennem kialakult képpel nincsenek összhangban. Ilyen megjegyzésük például az *ad nigrum mare* részlet problematikusságát elismerve: „földrajzilag valóban nem pontos, mivel Macedónia nem a Fekete tengerig terjedt, ám bizonyos tájékozatlanság, rossz tájolás középkori szerzők számára megengedett”. Az *ad nigrum pontum*-mal kapcsolatban ezt írják: „tudálékosan illesztette hozzá a ’fekete’ jelzőt, noha arra valójában nem is lett volna szükség”; „a *Pontus* mellett a ’fekete’ jelzőt ... szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 339, 340).

Nos, benyomásaim szerint Anonymus hitelt ad írott forrásainak és elsősorban ezekre támaszkodik, s igyekszik is azokat maximálisan kihasználni. A honfoglalás eseménytörténetének megírásánál azonban – amelyhez nem álltak rendelkezésére írott források – pontos és részletes földrajzi ismereteire alapozva, etimologizáló hajlama és kombinatív észjárása segítségével teremti meg a történetek egy elképzelhető rekonstrukcióját. Amikor primer források hiányában kell eseményeket rekonstruálnia, akkor történetmesélői logikájának szigorúsága felülmúlja néhány 20. századi szaktársáét. Bár tanárosan precízen fogalmaz, helyenként ismétél is, de nem érzem rá jellemzőnek a jól tájékozottság irritáló fitogtatását, a felesleges tudálékosságot; és messzemenően nem igaz, hogy tájékozatlan lenne földrajzi ügyekben vagy eltájolná magát: ezek bizonyosan nem Anonymus karakterisztikus vonásai.

Írásom zárógondolataként szeretném hangsúlyozni, hogy a fentiekben idézett negatív és bántó, Anonymus személyét és munkamódszerét kritizáló megjegyzések, amelyek a távoli utókor hivatásos történészeinek megkérdőjelezhetetlen tudását próbálják demonstrálni elődeikével szemben – szolid megfogalmazással –, nem nevezhetők indokoltnak és megalapozottnak.

Hivatkozott irodalom

- An. 1926. = *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CFHH. = *Catalogus fontium historiae Hungariae* 1–3. Ed. GOMBOS ALBINUS FRANCISCUS. Budapest, 1937–1938. (4. Index. Composuit CSAPODI CSABA. Budapest, 1943.)
- CodCum. = *Codex Cumanicus*. Szerk. KUUN GÉZA. Kőrösi Csoma Társaság – MTA Könyvtára, Budapest, 1981.

- CSÁKVÁRY ORSOLYA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2010. A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban. *Magyar Nyelv* 106: 339–343.
- CSAPODI CSABA 1978. *Az Anonymus-kérdés története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- ExScyth. = Exordia Scythica. Codex Bambergensis. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctores Antiquissimi 11. Ed. THEODORUS MOMMSEN. Weidmannschen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1894. 311–322.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4. kiadás. Budapest, 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1984. Anonymus társadalmi szemlélete. In: SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–79.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1988. *Anonymus. Rejtély avagy történelmi forrás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALDON, JOHN 2005. *The Palgrave Atlas of Byzantine History*. Palgrave Macmillan, London – New York.
- HOLLER LÁSZLÓ 2008. Anonymus és a „Fekete-tenger”. *Magyar Nyelv* 104: 306–316.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. *Magyar Nyelv* 105: 300–324; 431–449.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- Jordanus /1839 = Jordan ou Jourdain Catalani, *Mirabilia Descripta / Description des merveilles d'une partie de l'Asie*. In: *Recueil de Voyages et de Mémoires publié* 4. Par la Société de Géographie. Chez Arthus-Bertrand, Libraire de la Société, Paris. 37–68.
- Justinus = M. Iuviani Iustini *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Ed. OTTO SEEL. Aedibus B. G. Teubneri, Stuttgartiae, 1972.
- KMOSKÓ MIHÁLY 1997–2007. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/1–3. Balassi Kiadó, Budapest.
- КОЛЕДАРОВ, ПЕТЪР СТ. 1985. *Името Македония в историческата география*. Наука и Изкуство, София.
- MELICH JÁNOS 1921. Bolgárok és szlávok. Adalék Anonymus Szalán fejedelemről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 17: 1–15, 65–78.
- MORAVCSIK GYULA /1988. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae hungaricae aevi ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*. Sajtó alá rendezte RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paschalis Victoriensis (Pascal of Vittoria) = Brevis relatio sui itineris, rerumque a se gestarum per modum epistolae ad Fratres Conventus, et Custodice Victoriensis. In: *Cathay and the Way Thither* 1–4. Ed. HENRY YULE. The Hakluyt Society, London, 1913–1916. 3: 81–88.
- Regino = *Regionis abbatiss Prumiensis: Chronicon cum continuatione Treverensi*. Recognovit KURZE, FRIDERICUS. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1978.
- REINAUD, JOSEPH-TOUSSAINT /1985. *Géographie d'Aboulféda* 1–2. Hrsg. FUAT SEZGIN. Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main, 1985.
- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1937–1938.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kultúránk kritikus kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–37.
- VÁCZY PÉTER 1994. *A magyar történelem korai századaiból*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- WAP. = WALTER BAETKE, *Wörterbuch zur Altnordischen Prosaliteratur*. Zweite, durchgesehene Auflage. Akademie Verlag, Berlin, 1976.